

УДК 94 : 316.7 (477) «17/18»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.3.350>

*Віталій Маніяк**

ІДЕЙНІ ТА ФАКТОЛОГІЧНІ ВИТОКИ ВІЛЬНОКОЗАЧОГО РУХУ 18-19 СТ. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ

Анотація: У статті розглядаються теоретичні основи історичної пам'яті та національного міфу у контексті формування Вільнокозачого руху напередодні революційних подій початку 20 ст. Окремо досліджується роль козацької спадщини у формуванні політичних і соціальних концепцій того часу, а також її значення для самобутності української нації. Особливу увагу приділено важливості збереження пам'яті про козацьку спадщину та її впливу на розвиток Вільнокозачого руху, який став виразом боротьби за свободу та незалежність України. Стаття аналізує ідеї «козацького романтизму», що поєднували демократичні риси Гетьманщини з прагненнями до свободи, і підкреслює значення цієї спадщини для розвитку національної свідомості в умовах соціальних і політичних змін.

Ключові слова: національна пам'ять, національний міф, «козаччина», Вільне козацтво, Національне Відродження

Постановка проблеми. Період 18-19 ст., як епізод зародження та епогею розвитку Вільнокозачого руху, має неоціненне значення, адже де-факто демонструє нам живучість історичної пам'яті для українського народу. В той же час, збереження козацької минувшини суспільством є унікальним явищем, адже стало еталоном боротьби за свободу та краще життя простого селянства, які консолідували зусилля задля відродження ідеї незалежності та національного самовизначення на прототип Гетьманщини 17 ст.

Вільне козацтво 18-19 ст. відобразило невмирущу спадщину козацьких здобутків, які базувались на постулатах боротьби за права й інтереси українського народу, як своєрідної реакції на пригноблюючу соціальну та економічну колоніальну політику Російської імперії. Феномен «Козаччини» є елементом збереження та переусвідомлення українським народом спогадів про творчість та автентичні традиції 17 ст., які на століття вкоренились в українському селі, завдяки чому дали інтенсивний поштовх у розвитку руху Вільного козацтва, який, у свою чергу, є синтезом різних уявлень суспільства, щодо ретроспективи так званого «козацького романтизму», який у своїй етимології поєднує уявлення про минувшину Гетьманщини з її чіткими рисами: по-перше, демократії, що лягає у площину архаїчності та величі української ідеї державотворчості; по-друге, спокуси свободи та вольностей, які були властиві козакам.

Збереження національної пам'яті українським суспільством, як елементу усвідомлення історичного міфу, є ключовими засадами на яких мають базуватись внутрішні

* Маніяк Віталій Сергійович – магістр історії, Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1367-9857>; e-mail: vitalijmaniak@gmail.com

вектори державної політики, особливо це стосується освітянської ниви. На основі чого прослідковується необхідність привернення наукової спільноти щодо комплексного аналізу націоутворюючих подій та явищ в історичному контексті.

Мета статті полягає у дослідженні феномену Вільнокозацького руху 18-19 ст., зокрема в аналізі причин його ідейного сприйняття суспільством та основних рис й особливостей цього руху. Для досягнення цієї мети ставляться такі *завдання*: охарактеризувати історичні умови виникнення Вільнокозацького руху в 18-19 ст.; дослідити особливості формування та трансформації історичної пам'яті про Вільне козацтво в українському суспільстві; проаналізувати ідеологічні засади та мотиви, що зумовили підтримку руху серед різних верств українського суспільства; визначити роль Вільнокозацького руху у формуванні національної свідомості українців 18-19 ст.

Огляд літератури. У роботах таких науковців, як В. Солдатенко¹, Р. Пиріг², І. Курас, Ф. Турченко та Г. Геращенко³, «Вільне козацтво» постає не лише як частина більш широкого революційного руху, а й як важливий елемент боротьби за національну автономію. До початку 21 ст. з'являється низка робіт і дисертацій таких авторів, як П. Захарченко⁴, Н. Земзюліна⁵, О. Нестеров⁶ та ін., які більш детально аналізують вільнокозацький рух. Значний внесок у вивчення відповідного феномену зробили В. Голубко⁷ та В. Лободаєв⁸, які переконані, що рух став важливим етапом у становленні національної свідомості та боротьби за незалежність України.

Сучасна українська історіографія наголошує, що «Вільне козацтво» не лише стало відображенням соціально-політичних викликів свого часу, але й залишило вагомий слід у національній пам'яті, символізуючи боротьбу українців за державність, свободу та самоорганізацію.

Виклад основного матеріалу. Розгляд питання щодо становлення «Козаччини» у період 18-19 ст. як суспільно-політичного руху неодмінно пов'язаний з процесом формування, а в переважній більшості і збереження національної ідентичності, що є складною системою, яка залежить від синтезу факторів, які на неї впливають. На нашу думку, основним елементом, що вирішальним чином вплинув на консолідацію української національної ідеї у зазначених хронологічний період, є спільне історичне минуле.

¹ Солдатенко В.Ф. Революційна доба в Україні (1917-1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 568 с.

² Пиріг Р.Я. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрету // Український історичний журнал. 1992. № 9. С. 91-105.

³ Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Г. М.І. Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. 1992. № 10. С. 63-79.

⁴ Захарченко П.П., Земзюліна Н.І., Нестеров О.І. У поході за волею: селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році. Київ: ЗАТ «Нічлава», 2000. 175 с.

⁵ Земзюліна Н. Селянське питання в Україні 1917-1918 рр. (історіографія проблеми): автореф.... дис. канд. іст. наук. Київ, 1998. 17 с.

⁶ Нестеров О. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): дис... канд. іст. наук. Київ, 2001. 188 с.

⁷ Голубко В.Є. Загибель головного отамана Армії УНР у дзеркалі львівської періодики // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету ім. Івана Франка: зб. наук. пр. 2016. Вип. 17. С. 322-340.

⁸ Лободаєв В.М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр. Київ: Темпора, 2010.

Подібною змістовою лінією, дотримується Е. Ренан, відомий своєю працею «Чи є нація?»⁹. Дефініція нації у його світосприйнятті розглядається як етнічна спільнота, що пов'язана між собою спільною історією та фундаментальними моральними та культурними цінностями. Дослідник Б. Андерсон розглядає феномен нації не лише як об'єктивну реальність, а й як уявну спільноту, яку люди формують у своїх уявленнях. Основна ідея Андерсона полягає у розумінні національної ідентичності як конструкції, що виникає через усвідомлення себе частиною цієї спільноти та належності до уявної нації. Припущення дослідника базується на ототожненні нації з таким поняттям як «спільнота уявлень». Очевидно, що умовивід науковця не є безпідставним, оскільки дійсно суб'єкти нації можуть, до прикладу, ніколи не зустрічатися один з одним особисто, але не дивлячись на це кожен з них відносить себе до певної національної спільноти. Координаційним елементом у системі становлення національної ідентичності є не що інше як символи, які, у свою чергу, дають можливість спільноті в цілому та кожному суб'єктові окремо, моделювати панораму різноманітних образів, переважно національних: державний прапор, герб, гімн. Подану конструкцію можуть доповнювати й локальні національні символи – це національні герої, чи певні автентичні елементи культури¹⁰.

Таким чином, всі ці на перший погляд різнобічні культурні об'єкти у свідомості суспільства створюють підвалини зв'язку між суб'єктами нації, що, у свою чергу, впливає на усвідомлення національної єдності. Очевидно, що й у цьому випадку так чи інакше наголошується, що вагомим фактором у формуванні національної ідентичності є спільне історичне минуле, що й дає підстави певній соціальній спільноті усвідомлювати себе як націю.

Історична пам'ять є основою формування ідентичності, адже вона допомагає розуміти минулі віхи та вивчати життєвий досвід. Як стверджував Ж. Сантаяна, «Ті, хто не пам'ятають минулого, засуджені пережити його знову»¹¹. У свою чергу, Е. Гобсбаум зауважив, що традиції, які здаються старими, часто виявляються нещодавно створеними¹². Відповіді думки підкреслюють ключову роль історичних міфів у збереженні зв'язку між поколіннями народності. При цьому національну пам'ять не варто вважати еквівалентом джерела збереження минулого досвіду поколінь, мова йде скоріш про основний чинник формування національної свідомості, що надає почуття єдності окремій спільноті.

Сучасний науковець В. Лободаєв наголошує, що національна свідомість формується не на аморфних підвалинах, а на доволі кристалічних і структурованих елементах, до яких можемо віднести спільне історичне минуле, мову та територію. Науковець акцентує увагу на тому, що процес становлення національної ідентичності може розпочатися лише завдяки виникненню й утворенню національно консолідуючих факторів засадничою основою яких є історична пам'ять, яка нерозривно пов'язана з витворенням історичного міфу¹³.

⁹ Ренан Е. Що таке нація? // Теорія нації та націоналізму: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2000. 684 с.

¹⁰ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування про походження і поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. С. 9–49.

¹¹ Santayana G. The Life of Reason: Reason in the social process. Vol. 1. Reason in Common Sense. 1905. P. 284.

¹² Винайдення традицій / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера. Київ: Ніка-Центр, 2005. С. 14–16.

¹³ Лободаєв В.М. Революційна стихія... С. 51.

Досить цікавою є дефініція «історичний міф» запропонована В. Лободаєвим, під якою він розглядається не як мовне забарвлення поняття «історична пам'ять», але як дещо більше. Важливо, що Лободаєв акцентує увагу на глибинній основі цього формулювання, тобто на тому, що «історичний міф» є певним концептуальним явищем, яке не тільки зберігає культурні чи політичні уявлення, а й відображає структурні, психологічні та соціальні механізми, які впливають на формування колективної пам'яті. В його розумінні саме історичний міф є ще однією основою національної свідомості, яка нерозривно пов'язана із суспільними уявленнями¹⁴.

Дослідження змістових аспектів історичного міфу у вітчизняній історіографії не є нововведенням. Варто, лише згадати фундаментальні праці М. Грушевського, в яких детально аналізується роль національного міфу у формуванні української національної свідомості¹⁵. Доречно наголосити, що М. Грушевський опосередковано підкреслював, що історичний міф є ключовим системним елементом у моделюванні колективної пам'яті народу¹⁶. Адже, саме спільні міфологічні образи створюють в українському народі своєрідне усвідомлення та відтворення минулого, що неодмінно знаходить своє відображення у процесі становлення національної самоідентифікації. Аналіз праць науковця приводить нас до висновку, що історичний міф М. Грушевським розглядався як сполучний елемент між минулим і сучасністю, що давало можливість фундаментально переосмислювати та знаходити глибокий сенс у історичних подіях¹⁷.

Можемо прослідкувати певний змістовий баланс у порівнянні переконань вітчизняних і зарубіжних дослідників щодо поданої теми. Так, міф – це інтегруючий феномен, в якому символи національної ідентичності набувають зрозумілого значення – зауважив Дж. Армстронг¹⁸. Дослідник також зазначав, що міф – це спосіб спілкування та певний набір норм поведінки, що є чинниками, які є життєздатніші, аніж суто матеріальні чинники¹⁹. Таким чином доволі чітко акцентується увага на стійкості поданого явища, що уможлиблюється завдяки існуванню в суспільстві знову ж таки історичної пам'яті. Можна припустити, що історичне минуле є підґрунтям, яке: по-перше, дозволяє сформування «національний міф»; по-друге, сприяти його легітимізації.

Досить змістовною з цього приводу є дефініція запропонована В. Масненком, згідно якої «національний міф» постає як породження специфічної рефлексії минувшини²⁰. Тобто дослідник небезпідставно підводить нас до ототожнення останнього з «історичним міфом». Таким чином ми можемо говорити про взаємозалежність «національного міфу» з таким необхідним елементом цієї системи як історичний процес²¹.

¹⁴ Ibid. С. 52-53.

¹⁵ Грушевський М.С. На порозі нової України: гадки і мрії. Київ: Друк. акц. т-ва «Петро Барський у Києві», 1918. 120 с.

¹⁶ Ibid. С. 51.

¹⁷ Абизова Л. Традиціоналізм українського суспільства: збереження національної ідентичності чи консервування минулого? // Українознавчий альманах. 2011. Вип. 5. С. 51-53.

¹⁸ Касьянов Г. Теорія нації та націоналізму. Київ: Либідь, 1999. С. 93-95.

¹⁹ Ibid. С. 93.

²⁰ Масненко В.В. Проблема нації та національної свідомості у науковій теорії В'ячеслава Липинського // Другі Яковлівські читання: Мат. наук. конф. пам'яті А. Яковліва (1872-1955). Черкаси, 2002. С. 103-108.

²¹ Ibid. С. 105.

Поряд із сформованим історичним міфом можемо припустити наявність ще одного фактору, який надав вагомому імпульсу у розвитку козацького руху у період 18-19 ст. – це споконвічний образ козака як захисника українських земель, що у буремні роки «національного відродження» акумулювалось у свідомості українського селянства та інтелігенції. Проте варто зауважити, що у вітчизняній історіографічній літературі присутня обширна палітра поглядів на «Вільнокозацький рух» 1917-1921 рр., від ідеалізації здобутків «вольниці» у боротьбі на шляху державотворчого будівництва Р.Бориса²² до більш стриманого, у переважній більшості нейтрально-емоційного забарвлення у висновках цього соціально-політичного феномену А. Жуком, який зауважує, що «вольниця» була в значній мірі дестабілізуючим фактором для тогочасної політичної ситуації, оскільки виникнення численних незалежних збройних формувань, а також прагнення до автономії від централізованої влади призводили до розколу серед українських сил, що, у свою чергу, ослаблювало загальні зусилля у боротьбі за незалежність. Замість єднання національних сил рух інколи ставав ареною для боротьби за особисті інтереси лідерів, що часто спричиняло не тільки неефективність, а й внутрішні конфлікти²³.

Проблематика «козацького міфу» в роки Революції 1917 р. сприяла формулюванню двох підходів. По-перше, козацький міф розглядається як чинник формування національної свідомості та консолідації суспільства в буремні 1917-1921 рр. Основними наративами є ототожнення козацтва із символом свободи, що сприяє інтенсифікації українського національного руху в уявленні простого селянства. Паралельно, «козацький міф» став легалізуючим фактором, що надавав українській інтелігенції можливість переосмислення власної національної ідентичності та культурної спадщини. В умовах національного відродження кінця 19 – початку 20 ст., коли питання державної незалежності та національної самосвідомості ставали все більш актуальними, козацький образ виступав не тільки як символ боротьби за свободу, але й як носій моральних ідеалів, таких як незалежність, гідність і волелюбність. Козацька традиція стала важливим елементом, через який українська інтелігенція могла відновлювати зв'язок з минулим і конструювати нове бачення майбутнього.

По-друге, козацький міф є фактором політичної пропаганди, як єдиного дієвого механізму досягнення певних цілей у роки Революції 1917-1921 рр. В поданому контексті нашу увагу привертає доволі раціональна позиція дослідника В.Лободаєва, яка не позбавлена об'єктивності. Він зазначає: «Існування козацького минулого як міфу (теоретично сформованого українськими інтелігентами, активно застосовуваного українськими політиками та існуючого в уяві пересічних українців) саме по собі ще не визначало об'єктивної значимості його впливу на суспільні явища модерної історії»²⁴.

Зауважимо, що наразі немає чіткого підтвердження об'єктивної значимості впливу козацького міфу, який де-факто існував у свідомості українського суспільства. Незважаючи на те, що цей міф був створений українськими інтелектуалами та використовувався політиками, його роль у суспільних явищах сучасної історії залишається невизначеною. Відсутність чіткого вимірювання цього впливу можна пояснити кількома факторами. По-

²² Борис Р. Вільне козацтво. Ідея узброєного народу в 1917 р. в Україні. Львів, 1934. 30 с.

²³ Жук А. Вільне козацтво // Український скиталець. 1923. Ч. 1 (23). С. 56-58.

²⁴ Лободаєв В.М. Революційна стихія... С. 51-52.

перше, козацький міф був не монолітним, а багатоаспектним і часто змінював своє значення залежно від політичної ситуації та часу. У різні періоди історії його роль була різною: в одному контексті він сприймався як символ національної боротьби, в іншому – як елемент історичної міфології, що не мав прямого політичного або соціального значення. У 20 ст., наприклад, в умовах боротьби за незалежність міф про козаків та їхню спадщину був активно використаний для підсилення національної свідомості. Проте це також включало і маніпуляцію цим міфом для досягнення політичних цілей, що створювало можливість для його використання як інструменту політичної пропаганди.

По-друге, історіографія, яка займалася вивченням цього міфу, часто працює з уривчастими або частковими даними, що ускладнює формулювання остаточних висновків. Більшість досліджень базуються на аналізі певних аспектів козацького руху, таких як військова доблесть, соціальна структура або культурна спадщина, що може створювати певну обмеженість в оцінці загальної значущості міфу. Інші аспекти, як-от економічні, соціальні чи психологічні фактори, що могли б дати більш комплексне розуміння цього явища, залишаються часто поза увагою. По-третє, вплив козацького міфу на суспільство важко виміряти через відсутність прямого зворотного зв'язку між ідеологією та поведінкою громадян. Водночас, міфологія не є лише набором символів чи ідей, вона формується і через різноманітні культурні практики, які впливають на повсякденне життя. Отже, хоча козацький міф, без сумніву, став важливим елементом української національної ідентичності, його безпосередній соціальний і політичний вплив варто досліджувати не тільки через літературні чи політичні дискурси, а й через зміну соціальних практик і поведінки населення.

Завдяки політичним маніпуляціям і міфологічним переробкам, важко встановити, де закінчується реальний вплив цього образу на суспільну свідомість і починається його політично заангажоване використання. Це ускладнює остаточне визначення «об'єктивної значущості» козацького міфу для сучасної історії України, адже він постійно змінювався й адаптувався до поточних політичних реалій.

У вітчизняній історіографії спостерігається непропорційний наголос на важливість козацьких коренів у контексті вільнокозацької діяльності. Існує думка, яка стверджує, що ця співвідносність між різними етапами козацтва, від Запорізької Січі до вільних козаків 1917–1920 рр., виглядає дещо узагальненою. Так, Іван Лисяк-Рудницький підкреслював, що для повноцінного розуміння історичних процесів потрібно дивитися за межі популярних міфів і досліджувати ширший контекст подій²⁵.

Яскравим прикладом перебільшеного трактування взаємозв'язку у спадкоємності козаччини є думка науковця В. Бондаренка, який переконує нас у тому, що тривалість існування козацьких військових одиниць, глибоко вкорінене у свідомості народу переконання у значимості козацьких цінностей і використання цього спадку українським національним рухом 19–20 ст., стали ключовими факторами, що сприяли відновленню козацтва в регіонах Південної України у 1917 р.²⁶ Проте, відповідні упередження не є односторонніми та мають діаметрально протилежні судження. Так, В. Гуцуляк зазначив, що

²⁵ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. / пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ: Основи, 1994. С. 22.

²⁶ Бондаренко В.Г. Вільнокозацький рух у Наддніпрянській Україні (1918–1919 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2009. Вип. 18. С. 396–402.

революційний період часто сприяє поверхневому й узагальненому сприйманню історичних традицій²⁷. У свою чергу В. Бужанський наголошує на відмінності між реальним використанням традицій та їх символічними репрезентаціями у публічному дискурсі. Він стверджує, що хоча традиції можуть формувати суспільну ідентичність і колективну пам'ять, їх символічне використання у політичних і культурних дискусіях часто має інше значення, відокремлене від їх практичного застосування²⁸.

Відчуття розбіжностей у трактуваннях науковців походить в основному від варіативності у сприйманні глибинного змісту козацького міфу в контексті революційних подій 1917 р.

Під трактуванням козацького образу Української революції слід задати ключове запитання: Чи дійсно козацька спадщина відіграла роль у динаміці революційних змін, і якщо так, то які конкретно елементи та якою мірою вони вплинули? Доволі об'єктивної думки з цього приводу дотримується І. Крип'якевич, який зауважив, що вивчення козацтва як символу часто відволікає нас від аналізу його реального внеску у події революції²⁹.

З'ясування змісту збереженості й усвідомлення козацьких традицій періоду Революції 1917 р. неможливе без ретроспективи дореволюційних історичних реалій, як основного підґрунтя у збереженні національної традиції у масовій свідомості народу.

Розпочнемо з того, що в останній чверті 18 ст. Російська імперія закріпила свою владу над значною частиною українських територій, що пов'язується з ліквідацією гетьманської автономії, ліквідацією Запорозької Січі та впровадженням системи кріпацтва в українських регіонах. Характерно, що ці зміни спричинили затінення суттєвих елементів української політичної та культурної ідентичності і як результат, як зазначав Д. Дорошенко, формування української національної свідомості відбувалося в умовах супротиву та адаптації до імперських реалій³⁰. Отже, період імперської ескалації був тяжким для українців на предмет збереження їх козацьких вольностей і водночас болісним етапом у розвитку української нації, коли традиційні елементи державності та культури були затінені або реформовані під впливом імперської влади.

У період дії станового законодавства Російської імперії, українське селянство, яке становило переважну більшість населення, опинилося у відокремленому положенні. Ця верства була характеризована високим рівнем неграмотності та низькою освіченістю, що посилювало її ізоляцію від решти суспільства³¹. Занурене у світ аграрних традицій і звичаєвого права, селянство втілювало архаїчність в умовах модернізації імперії. При цьому, не дивлячись на свою ізольованість і низьку освіченість, українське селянство несло в собі ключову роль у збереженні національних особливостей культури та традицій. Селянство заслуговує на увагу через їх непримусове збереження національної сутності, адже їх побутова діяльність більше відображала етнічні особливості, ніж які-небудь

²⁷ Гоцуляк В.В. Сучасні інтерпритації історіографії української революції 1917–1921 рр. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. 2017. № 1. С. 7–23.

²⁸ Бужанський В. Блиск і бідність символічної політики // Віче. 2008. № 23. С. 20–23.

²⁹ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / [І.П. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.]. Львів: Світ, 1992. С. 378–380.

³⁰ Дорошенко Д.І. Історія України: в 2 томах. Т. 2. (Від половини ХVІІ століття). Київ: Глобус, 1991. С. 56.

³¹ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття. 1900–1941: стан і статус. Чернівці: Рута, 1998. С. 15–17.

цілеспрямовані піднесені дії на національному рівні³².

Таким чином, природжена прив'язаність до своєї землі та традиційних форм господарювання, з одного боку, ускладнювала процес їхньої інтеграції у більший державний апарат, але, з іншого боку, слугувала їм оборонцем від імперських прагнень Російської імперії до повної асиміляції. Саме український традиціоналізм виявився сильнішим агентом опору проти російської імперської політики, ніж можна було очікувати – слушно зауважила Л. Абизова³³.

У той же час російські монархісти активно втілювала в життя концепцію використання козацького іміджу при створенні нових військових одиниць, зокрема у контексті глобальних збройних конфліктів. Однак ці сучасні козацькі дивізії майже не відображали автентичний козацький досвід³⁴. Так, під керівництвом князя Г. Потоцького в кінці 1770-х років було розпочато спроби формування окремих козацьких військових одиниць, але незважаючи на ініціативу, їх повноцінна мобілізація не була завершена. Однак до 1780 р. на південних територіях України було засновано декілька ключових козацьких формувань, зокрема у Бузькому, Катеринославському та Чорноморському регіонах, які залишалися важливими центрами козацької автономії та культурного життя. Особливе значення мали ці козацькі структури на Лівобережжі, де традиції козацтва ще довго зберігали свою силу, а також у Слобідському регіоні, де створювалися нові козацькі поселення, що слугували стратегічними опорними пунктами для захисту південних кордонів Російської імперії від можливих нападів з боку Османської імперії та Кримського ханства. Водночас, у цей період посилювався тиск на традиційні форми козацької автономії, що, врешті-решт, призвело до знищення останніх осередків незалежності³⁵.

Зауважимо, що не дивлячись на спроби уряду реанімувати козацькі традиції для військових потреб, справжня суть козацтва часто залишалася за межами цих нових структур. А тому ініціативи Г. Потоцького чітко вказують нам про намір використовувати козацтво як військовий ресурс опору на південних кордонах Імперії. У межах імперської політики доволі очевидним є заснування під егідою генерал-губернатора С. Кокошкіна шість козацьких кавалерійських полків у період Кримської війни 1853–1856 рр.³⁶ Ще однією цікавою подією того часу була активність частини запорозького козацтва, яке обрало лояльність до Османської імперії. Вони заснували такі спільноти як Задунайська, а пізніше Дунавецька січі, що стали важливими осередками на південних кордонах Європи, де козаки могли продовжувати своє існування поза межами російської імперської політики.

³² Якимчук І.В. Традиційні уявлення українського селянства в умовах модернізації суспільства підросійської України (1900–1917 рр.) // Знаки питання в історії України: суспільство між традицією та модернізацією: Збірник матеріалів VIII Міжнародної наукової конференції, Ніжин, 5–6 квітня 2012 року. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. С. 335.

³³ Абизова Л. Традиціоналізм українського суспільства: збереження національної ідентичності чи консервування минулого? // Українознавчий альманах. 2010. Вип. 5. С. 51–53.

³⁴ Дашкевич Я. Козацтво в історичній пам'яті українського народу. Київ: Наукова думка, 1995. С. 112–118.

³⁵ Бачинська О., Чухліб Т.. Забуті козаки. Історія козацтва після зруйнування Запорозької Січі: 1775–1905 рр. Київ: Арій, 2015. С. 9–10.

³⁶ Литвин Т.С. Чому Російській імперії вдалося мобілізувати українське козацтво для участі в наполеонівській війні 1812 р., придушенні Листопадового повстання 1830 р. та Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр.? // Магістеріум. 2016. Вип. 64: Історичні студії. С. 504.

Задунайська Січ стала своєрідним притулком для тих, хто прагнув зберегти традиції козацтва і незалежність. Козаки цієї Січі активно взаємодіяли з Османською імперією, а також з іншими народами Причорномор'я, що сприяло розвитку їхнього військового потенціалу та дипломатичних зв'язків. Пізніше, у 19 ст., виникнення Дунавецької Січі стало своєрідним етапом в історії цих козацьких формувань, які намагалися зберегти свою автономію в умовах нового політичного контексту. Ці спільноти мали значний вплив на розвиток козацької культури, а також на військову та політичну ситуацію у південних регіонах, зокрема на територіях, що межували з Російською й Османською імперіями, а також з Кримським ханством³⁷.

Ця діяльність стала причиною непокою для російської адміністрації, боячись їх альянсу з турками. Протягом російсько-турецької війни 1806-1812 років, Росія прагнула залучити задунайських запорожців, формуючи волонтерські одиниці з їхніх рядів. Задунайські козаки, які до цього часу жили в умовах османського панування, мали досвід ведення бойових дій і глибокі військові традиції, що робило їх бажаними союзниками для Росії у боротьбі проти Османської імперії. Більше того, козаки мали добру репутацію як вправні воїни та майстри партизанської війни, здатні ефективно діяти в умовах південного степу, на морі та в гірських регіонах³⁸. Дії запорозького козацтва під час Кримської війни підкреслювали їхню політичну мінливість і стратегічну важливість у регіоні – зауважив О. Лейберов³⁹. Однак зовнішні символи козацького життя стали скоріш інструментом політики, аніж відображенням історичної сутності козацьких вольностей.

Згідно досліджень О. Бачинської, 19 ст. стало епохою різких перетворень у світі українського козацтва. Структура цього середовища пройшла істотні модифікації: чисельність автентичних козаків і носіїв давніх традицій зменшилася, а поповнення козацьких рядів відбувалося за рахунок селян, військових і навіть іноземців⁴⁰. Ці зрушення обернулися переосмисленням козацької місії, адаптацією культурних особливостей, хоча загальний образ «козацької свободи» зберігав свою актуальність. Тоді як раніше живі традиції перетворилися в основному на усталені наративи, які вже не мали безпосереднього зв'язку з реальним досвідом козацького життя, впливаючи на сприйняття молодших поколінь. При цьому, перехід від дійсного козацького досвіду до усталених наративів мав важливе значення для формування національної ідентичності наступних поколінь.

В історичному контексті 19 ст. українці зазнали жорсткої консервативної політики, яка була пройнята імперськими поглядами та нехтуванням їхніх прав і свобод. В Наддніпрянщині спостерігалось пригнічення національної ідентичності, однак, незважаючи ні на що, на територіях Лівобережної та Слобідської України живою залишалася спадщина козацької епохи, представники колишньої козацької еліти все ще пам'ятали про своє коріння та прагнули до створення незалежної державної єдності.

³⁷ Бачинська О., Чухліб Т. Забуті козаки. Історія козацтва після зруйнування Запорозької Січі: 1775-1905 рр. Київ: Арії, 2015. С. 136-152.

³⁸ Апанович Е.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. в українській і російській історіографії // Український історичний журнал. 1971. № 11. С. 21-38.

³⁹ Лейберов О. Участь населення Ніжинського повіту у Кримській війні 1853-1856 рр. // Ніжинська старовина. 2008. Вип. 6 (9). С. 58-64.

⁴⁰ Бачинська О. Козацтво в системах Російської та Турецької імперій // Історія українського козацтва. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. С. 319.

З цього приводу В. Стеценко зауважив, що захоплення козацькою історією допомагало підтримувати спогади про козацьке господарство, проте мало консервативну сутність і, враховуючи обставини того періоду, вважалось малоефективним. Ця ідея була популярною серед еліти, але не знайшла широкого відгуку в загальнонаціональному контексті, де козацька історія сприймалася не як ера Гетьманщини, а як період вольничства⁴¹.

Аналізуючи козацькі традиції та їх еволюцію, можна стверджувати, що у 19 ст. безперервність козацького існування та збереження автентичних традицій була значно порушена. Козацькі порядки відходили від їхнього корінного змісту та набували характеристик подібних до порядків донського козацтва, втрачаючи при цьому свою унікальність. Незважаючи на втрату власне унікальних козацьких старожитностей в умовах колоніальної політики Російської імперії, відбувається процес реставрації козацької ідеології, що знаходить свій прояв у «Київській козаччині» 1855 р., яка стала символом бажання українського народу до вільності та соціальної справедливості.

«Київська козачина» пройшла не стільки як козацьке повстання, а як антикріпоснича боротьба. В основі її лежали не стільки козацькі традиції, скільки бажання звільнитися від поміщицького гніту. У свою чергу, В. Танадайчук переконаний, що «Київська козаччина» виникла як спонтанний рух, під впливом соціального тиску⁴². В контексті «Київської козаччини» ми спостерігаємо не стільки відродження козацтва, скільки використання його символіки як інструменту боротьби за свої права. На основі чого можна стверджувати, що акцент на козацьких традиціях під час «Київської козаччини» дещо перебільшений, проте це аж ніяк не заперечує, що автентичність козацького світогляду, все ще була законсервована в українському селі. У 19 ст. більшість селян, які не мали глибокої освіти, сприймали козацтво як загальний символ свободи та не розбиралися у його численних відмінностях, таких як запорозьке проти городового, реєстрове чи нереєстрове, або розрізнення між заможною старшиною та простими козаками.

У контексті поданого дослідження, уваги заслуговує й вагомий аспект Національного Відродження 19 ст., що став своєрідним прецедентом енергійного відтворення козацької історії у творах корифеїв народної думки. Символом «Відродження» стала нова хвиля українських представників культури, яка з'явилася в кінці 1830-х - на початку 1840-х років, такі яскраві особистості як Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш і, безумовно, Тарас Шевченко, стали не просто діячами свого часу, а ключовими постатями в історії української культурної ідентифікації, які не просто переносили козацькі легенди на сторінки своїх творів, а й надавали їм нового, сучасного життя та зробили їх актуальними для широкого загалу. Так, «Енеїда» І. Котляревського стала першопрохідцем у трансформації історичної пам'яті до необхідності збереження козацької минувшини, адже І. Котляревський перетворив героїв Вергілія, римських божеств та героїв, в українців, вбравши їх у національний одяг, що відображало культурну спадщину і велич козацтва⁴³.

⁴¹ Стеценко В. Уніфікація внутрішнього життя України до загальноросійських стандартів напередодні подій 1812 року // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. 2015. Вип. 37. С. 5.

⁴² Танадайчук В. «Київська козаччина» 1855 р. за спогадами священника Антонія Ковальського // Збірник матеріалів IV Міжнародної наукової конференції студентів і молодих вчених. Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2022. С. 149-151.

⁴³ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття: навчальний посібник. Київ: Генеза, 1996. С. 17.

Національне відродження сприяло формуванню романтичної ідеї козацтва, яке знаходить прояв не лише в літературі, а й активно втілюється у політичні концепції. Так, у «Законі Божому» авторства членів Кирило-Мефодіївського товариства, козаки представлені як рицарі-захисники християнства, а їхнє товаришування, рівноправність і неприхильність до егоїзму славляться як ідеали⁴⁴. Зауважимо, що козацтво для діячів національного відродження стало метафорою демократичних цінностей та образом духовного опору імперському гніту.

Висновки. Збереження національної пам'яті українцями на основі усвідомленого історичного аналізу минулого є необхідним елементом на шляху розбудови національної держави. У цьому контексті феномен зародження «Козаччини» напередодні Української революції 1917-1921 рр. та фактичне його формування є яскравим змістовим акцентом у ретроспективі живучості національного міфу українського селянства, на що у сьогодишніх реаліях варто наголошувати суспільству.

На основі проведеного фактологічного дослідження нами зроблено висновок, що в період 18-19 ст. ми не стикаємося з архаїчною реставрацією козацьких вольностей українським селянством, а скоріше спостерігаємо генерацію нових традицій та ідейних акцентів, сформованих як реакція на виклик соціально-економічного натиску Російської імперії. Проте не можемо заперечити ту особливість, що саме збережений історичний міф у національній пам'яті селянства щодо Гетьманщини став фундаментом відродження не лише ідеї козащини, але й змісту цього складного соціального явища.

Ще одним вагомим стимулом до формування підвалин Вільнокозачого руху став період «національного відродження», який фактично легітимізував козацьку ідеологію у колах українських інтелігентів, які вивели її за межі літературних кіл, і навіть адаптували до політичної концепції формування української державності. Таким чином, ідеї козащини стали прототипом наслідування як у колах української інтелігенції, так і в свідомості обуреного російським засиллям селянства, що неодмінно призвело до нарощування значимості образу козащини в умовах Революції 1917-1921 рр. Не можемо оминати увагою й ту особливість, що саме козацька автентичність стала основним предметом маніпуляцій Російської імперії, яка використовувала її у межах власної мілітарної доктрини, як джерело військової сили.

Vitaliy Maniyak

Ideological and factual origins of the free Cossack Movement of 18-19 centuries through the prism of national self-consciousness

Abstract: The article is devoted to the analysis of the ideological and factual origins of the formation of the Free Cossack movement in the 18th-19th centuries through the prism of the national self-awareness of the Ukrainian people. The author explores how historical memory and national myth became the basis for the preservation of the Cossack tradition in the mentality of the Ukrainian peasantry, despite the external pressure of imperial structures.

⁴⁴ Ibid. С. 28-30.

It is emphasized that the Free Cossack movement was not a revival of archaic forms of the Cossack system, but rather a social response to the challenges of the new socio-economic reality generated by the policy of the Russian Empire.

Special attention is paid to the role of the Ukrainian national revival, which contributed to the legitimization of the Cossack ideology among the intelligentsia. In the process of this revival, the image of the Cossack evolved from an element of historical memory to a symbol of political and cultural resistance. This process played a significant role in the formation of political culture, social aspirations and national discourse during the Ukrainian Revolution of 1917-1920.

The manipulative use of Cossack identity by the autocratic authorities of the Russian Empire, especially in the military sphere, with the aim of integrating the Ukrainian element into the imperial space is also examined. In this context, the Free Cossacks appear as a contradictory but significant phenomenon that combined elements of popular initiative, historical heritage and political struggle for autonomy.

The article emphasizes the need to preserve national memory as the basis of statehood, as well as the importance of understanding historical experience for modern generations of Ukrainians. The relationship between historical memory, national consciousness and political processes in Ukraine is considered a key factor in the construction of a modern Ukrainian nation.

Keywords: national memory, national myth, 'Cossack land', Free Cossacks, national revival, historical identity